

MWILI, NAFSI NA ROHO KATIKA UGONJWA: MFANO WA SIMULIZI ZA UGONJWA (*ILLNESS NARRATIVES*)

ULRICH SCHULZ-BURGDORF

Simulizi za ugonjwa zinatolewa na mgonjwa na mtu mmoja au wengi wanaoombwa naye wamsaidie wakashauriana hali ya maradhi. Kutambua ugonjwa ni kazi ya kawaida na siyo ya waganga au madaktari tu. Kama pengine, katika Afrika ya Mashariki wenyeji huwa na ujuzi wa kawaida juu ya maradhi, mwili, tiba, dawa za hospitali na za kienyeji. Kila jinsi ya tiba ina njia, lugha na mazoezi yake. Mfano ufuatao unaonyesha maana na matumizi ya dhana na tashbihi (*metaphors*) katika uganga wa kienyeji. Habari hizo zimetolewa na Prof. David Parkin aliyefanya utafiti wa lugha ya uganga katika Ugiriyama, wilaya ya Kilifi, Kenya (Parkin 1991)¹. Mgonjwa ni Mgiriyama: kijana wa kiume, mwanafunzi ambaye hajaoa akawa na shida chuoni, ana ishara za kisonono (*gonorrhoea*) na hali ya wasiwasi na kuchoka kwa jumla. Mganga ni Mdigo, mtumzima, Mwislamu, akatumia Kiswahili pamoja na maneno machache ya Kidigo, kilicho karibu na Kigiriyama na Kiswahili. Wawili hawa hawajuani, ni mara ya kwanza waonane, mganga anamwuliza mgonjwa maswali akampa shauri, mgonjwa aweza kukubali au kutupilia mbali maoni yake ili mganga atoe shauri jipya. Mambo kama hayo hayatokei Kilifi tu, lakini katika mahali pengi hali za ugonjwa zinatambuliwa kwa namna ya kienyeji.

Ni kazi yangu sasa ya kufasiri matumizi ya tashbihi na alama katika mawasiliano ambayo huitwa 'simulizi za ugonjwa', yaani *illness narratives* ambazo ni dhana ya utafiti katika mawasiliano ya kuganga. Maana yake - kwa kifupi - hiyo: Ugonjwa ukitambuliwa, watumizi lugha hutumia dhana za aina mbalimbali, misingi yao ni mila, desturi, kawaida au utamaduni.² Yaliyomo kwa mfano: dhana za mwili, nafsi, roho, mambo ya miiko au sheria, heshima, uzuri na ubaya, mambo ya zamani na siku zijazo, vitendo vya maumbile ambayo huathiri maisha kama kazi ya majini au mashetani, amri za Mungu, fikra za asili au sababu za matokeo n.k. Kila mtu ambaye ahudhuria kutambua ana msimamo wake maalum huongeza maarifa yake. Mambo hayo pia huitwa *linguistic construction of clinical realities*, yaani kubuni hali ya ugonjwa ijulishwe na ihakikishwe kwa msaada wa lugha. Lugha ni ala kwa kuijua dunia na kuvipa vitendo vya binadamu majira maalum; dunia ni mazingira ya mtu yaliyoundwa kwa lugha na vitendo vyenye msingi katika mila na desturi na maisha ya kawaida. Simulizi za ugonjwa zinamwezesha mgonjwa kushindana na ugonjwa, kuibadilisha hali hiyo na kuimaliza. Nieleze dhana ya tashbihi kwa kifupi sasa: Tashbihi (*metaphor*) ni aina ya alama (*sign, symbol*); kuitumia ni kama kuainisha au kufafanua jambo moja na jambo lingine. Kufanya hivyo ni kama kuhamisha maana ili hali au tabia ya jambo hili libadilishwe likawa na maana na sura iliyopatana

¹ Tazama pia maandishi mengine ya mwandishi huyu juu ya dawa ya kienyeji na waganga!

² Kuhusu mawasiliano ya kuganga na simulizi za ugonjwa tazama kwa mfano Good 1994

na dhana zilizo nazo utamaduni huo. Katika kuunda watumizi wa lugha wanachagua maana kutoka maana mbalimbali ya maneno (*polysemy*), wakaziunganisha ziwe uhusiano wa maana (*semantic networks*) Mbinu hii inamwezesha mtumizi lugha kupata maana wazi, zikafafanuliwa na vitu au mambo mengine yaliyomo duniani - mtu hufanya haya kwa mawasiliano na wengine. Tashbihi iwe mfano: dhana hii imo katika tafsiri ya 'mfano' yaani "... *allegory, parable* ..." na 'kufafanisha': "to use comparison, illustration, to liken, compare, explain, recognize, understand, be clear, known" - tafsiri hizi zinazotolewa katika kamusi ya Johnson, uk. 89.

Katika habari zifuatazo inaonekana kuwa kwa tashbihi ya mambo ya mwili na ugonjwa yaunga-nishwa na mambo ya taratibu na mwendo katika mahali (*order and motion in space*)

David Parkin mwenyewe atumia tashbihi akifafanisha utambuzi wa mganga na safari katika mwili (1991: 182). Mwili wa binadamu huonyeshwa na mganga kama mandhari ya nchi na kiungo chake ni kama mahali pa ile mandhari: Kutambua ugonjwa ni kama kutembelea nchini na kutazama sehemu zake. Tutaona ugonjwa katika simulizi uwe mandhari ya nchi iliyochafuka, nchi katika hali ya fujo. Lile fujo linafafanishwa na hali ya wasiwasi ya roho au nafsi ya mgonjwa. Mganga ajulisha fujo hilo, kazi yake ya kuponya ni kutengeneza taratibu ya mwili.

Tufuatane naye katika safari yake, tuangalie maana na tashbihi katika simulizi. Maana hizo zina-onyesha kwamba hakuna dhana ya *emotion-reason-dichotomy* katika mwili wa binadamu. Yaani hakuna tofauti kubwa baina ya hisia (*emotions*) na akili (*mind, reason*) kama katika dhana baadhi ya hali ya ulaya. Inafikiwa kwamba uwezo wa kuhisi na uwezo wa kufikiri hukaa pamoja katika viungoni vya mwili; si lazima kuwa kichwa au ubongo ni mahali pa pekee ambapo vitendo vya binadamu viathiriwe au viamuliwe. Inaonekana katika maana za maneno ya viungo vya mwili na pia zimo madhana ya 'roho', 'nafsi' na 'akili'.

Mwanzo tutazame maana nyingine ambazo zinafaa kufahamu mandhari ya mwili (*metaphoric body-landscape*) na hali ya ugonjwa. Vituo vya safari hii katika mwili ni kichwa, kifua, tumbo, chembe cha moyo (*solarplexus*), moyo, mishipa, 'thamaa' (Kidigo; sehemu ya kiume kwa Kiswahili) na miguu. Safari hii ni kutoka kileleni juu mpaka chini.

Kama katika matumizi ya lugha za Kibantu nyingine, maana ya 'moyo' ni sehemu iliyozungusha damu, lakini pia uhai, nafsi, akili, roho, nia - na kadhalika - maoni, kiini cha maoni, matumaini, kusudi na tamani; kwa Kingereza: *life, selfhood, reason, mind, intention* pamoja na *feelings, innermost sentiment, hope, willingness/will, desire*. Innermost sentiment tunakutana tena katika maana ya 'ini' (au 'maini': *liver*) - lakini si muhimu hapa. Katika neno la 'choyo' tuna maana ambazo zimo pia katika maana ya 'roho': yaani 'tamaa' iwe *greed, selfishness, envy, malice*, lakini pia imo maana ya mahali padogo katika mishipa ambapo nabdhi (yaani *pulse*) ionekane.

Neno la Kidigo 'm'fundo moyo' (kifundo cha moyo) limo katika dhana kuwa hali ya mtatizo si kuwa sawa au laini, badala ya hiyo ni 'hali iliyotatika' kama katika Kijerumani: *Verwirrt-, Verworren-, Verheddertsein, Gewirr* n.k. Asili ya hali hiyo ni kupindukia mipaka au kufanya jambo bila ya kiasi (yaani *excessiveness*).

Mganga aitambua hali hii katika alama za kiwiliwili na vile vile katika nafsi na roho ya mgonjwa.

Mtatizo au fujo ya mwili ina dalili maalum: Ugonjwa jina lake kwa Kidigo 'kirahu' ('kiatu' kwa Kiswahili) unatokana na taratibu chafu ili kiungo kinachofanya kazi bila kiasi, kiondoke mahali pake maalum na kihame. Mambo hayo yaliyomo katika dhana ya Kidigo 'kudzikirira' ambayo linahusika na 'kirahu'. Mzizi wake ni 'kukira' au 'kukirakira' (Kidigo, yaani 'kwenda kule na pale' au 'kuwa mtembezi' kwa Kiswahili). Dhana hii ina fikra ya 'kupindukia mipaka' (maana ya *excessiveness* kwa Kiingereza), na imo katika msemu 'Mtembezi hula miguu yake' yaani hasara inatokana na kupindukia mipaka.³ Kama neno 'kirwa' (Kidigo), 'chir(w)a' (Kiswahili, Kigiryama) lina maana ya ugonjwa wa mtoto, asili yake ni wazazi wakikosa kuweka mwiko, yaani wakapindukia mipaka katika vitendo vyao. Hivyo tuna mfano wa mambo ya wema na ubaya, yaana mwiko/sheria katika mambo ya tiba, kama nilivyotaja juu.

Kwa msimamo wa mganga, mgonjwa huyu ndiye amepindukia mipaka; ni mtu aliyetembeatembea kama mmoja ambaye hajui alipo na amekwenda wapi. Kwa tashbihi: yeye ameruka mipaka akapotea majira katika mwendo wa maisha; hali za wasiwasi na kuchoka zi wazi katika mandhari ya mwili wake. Mganga akitambua sura ya ugonjwa akatumia dhana ya 'kudzikirira' (Kidigo). Maana yake ndiyo kuwa mtembezi akatembeatembea bila lengo. Kwa njia hii mganga aunganisha mambo muhimu matatu: ya kwanza, hisia za kiwiliwili ambayo ni alama za ugonjwa; ya pili, athari za hisia hizi kwa roho au nafsi; na ya tatu, asili ya ugonjwa wa 'kirahu' katika maisha ya mgonjwa. 'Kirahu' ukiingia, kichwa hushikwa na kizunguzungu kikapoteza kumbukumbu na fahamu. Ugonjwa ukapita kifuani, tumbo na chembe cha moyo; ukafika moyoni, upasuke ukachoka, lakini pia moyo unazidi kupiga mbio ukaondoka mahali pake ukahama. 'Kirahu' huenda chini, hupita figo, huenea zaidi katika mishipa ya kiume, yaani sehemu iliyoambukizwa hasa: mahali pa kisonono.

Mganga akaribia asili ya ugonjwa, anamweleza mgonjwa kwamba mambo hayo yanatokana na mitego ya kichawi mgonjwa alimoingilia: Tena tunakuta tashbihi ya mwendo. Mganga amweleza mgonjwa mitego iwe maumivu yanayomzuia kuishi kwa kawaida: 'Mitego ya zindika' inamzuia kukojoa na kwenda chooni bila kuumwa; na mitego mingine ambayo inafanya maumivu ngozini humzuia kulala.

'Kirahu' ukiwamo rohoni uwe hali za 'mbayumbayu' yaani mgonjwa hupayukwa bila maana na nafsi huhisi 'utsai wa dzimene' (Kidigo; kwa Kiswahili: uchwawi wa kujichukia mwenyewe). Mitego ya 'shula moyo' na 'mtango' inamfanya mgonjwa hawezi kukaza fikra, kujipa moyo wa kuamua mambo yake na hawezi kukaa kimya - shida zake za chuoni (- mgonjwa ni mwanafunzi). Hatimaye mganga atambua asili: wategaji mitego wawe rafiki wabaya kutoka zamani, akaagiza vitu maalum, akaamua tarehe ya tiba - kama mambo mengi mengine ya tiba, sitayaeleza hapa. Badala ya hayo nijumlisha habari za mwili, roho na nafsi katika hali ya 'kirahu' na faida ya kutumia tashbihi:

³ Kuhusu maana mbalimbali (*polysemy*), maana za alama (*symbolism*) na dhana ya 'kupindukia mipaka' katika msemu tazama pia Sheikh & Wolff 1981.

Medical Anthropology hujulisha kwamba mara nyingi ugonjwa ni hali ya balaa na hali hii huzuia vitendo vya kawaida. Katika Kiswahili tuna dhana za 'kutoweza' na 'kutojiweza' na tafsiri za Kiingereza: *to be sick/unwell, not to have power over/in/of oneself, of self-control, not to be temperate* (taz. Johnson*). Tafsiri hizo zaonyesha kwamba hali hii pia iko katika roho, nafsi na akili ya mtu: sehemu zake zote zimeshikwa. Maana za 'roho' na 'nafsi' kwa Kiingereza ni *soul/ spirit/character/personality* na *soul/self/person/essence*. * Tumeona kuwa maana hizo pia ni katika 'moyo' pamoja na *judgement/reason/mind/understanding* ambazo pia zimo maana za 'akili' zinahusikana na 'ufahamu/ujuzi/busara'*.

Juu ya hayo, maana za 'roho' kama 'nafsi' pia ina uhusiano na 'hewa/pumzi' na 'roho' hasa inahusikana na 'koo' - inaonekana kwamba 'koo' iwe mahali pa nafsi katika simulizi kama hiyo. Tunajua kwa kulinganisha taratibu za kuganga kuwa ziko kauli nyingi za mahali palipo nafsi mwilini - kwa mfano: kichwa, nyuma ya macho, ubongo, uso, kifua, moyo, mahali kokote baina ya kichwa na viungo vya uzazi au kila sehemu ya mwili. Mganga huyu aidha atumia dhana ya 'nafsi' ambayo inaunganishwa na mwili na pia inashikwa na ugonjwa. Kama fundi wa *psychoanalysis* au *psychosomatic medicine* - akaongeza fahamu kwamba nafsi ya mtu ifunga-manishwe na watu wengine, familia na athari mbalimbali za jamii. Ni wazi katika njia yake ya kutambua dalili na asili: afasiri maana za alama (ambazo ni *text*) kwa msingi wa maisha ya mgonjwa (ambayo ni *context*)

Simulizi ya ugonjwa huo palikuwamo tashbihi ya mwendo katika mahali. Mwendo huu ulikuwamo ugonjwa, ukaingia mwilini ambapo ukaenea, katika hali ya mwili na nafsi au roho ya mgonjwa (maana ya 'kirahu', 'kudzikirira' na dhana ya 'kupindukia mipaka'), na pia katika safari ya mganga aliyefuata njia ya ugonjwa mwilini pote. Ugonjwa ukafanya fujo mwilini na tatizo la nafsi au roho ambao ni mwendo bila lengo - mgonjwa ni katika hali ya kutojiweza. Akatambua asili, mganga alikuta 'mitigo ya zindika', maana yake ni mwendo uliozuiwa: vitakataka vya mwili haviwezi kuondoka ndani vitokeze nje bila maumivu. Mgonjwa ni mwanafunzi; shida anazopata chuoni pia ni mwendo uliozuiwa, sasa katika mahali pa kijamii: hawezi kukaza fikra (yaani kuamua mwendo wake). Yaani hawezi kufanya kazi yake, anaogopa asifaulu, akaona huzuni, aibu na 'uzito wa moyo' na labda ndiye anakosa; hawezi kukabiliana na watu wengine awe mwanachama mzima wa jamii. Ni kazi ya mganga kumwekea mgonjwa mbele ya macho mambo hayo yote; ala zake ni mawasiliano tu - katika uganga hakuna mashine ya kuyajulisha kama vyombo vya maabara.

Simulizi ya ugonjwa ina mada ambayo ni muhimu katika jamii, kwa mfano: taratibu na matatizo, hasara na wema na mambo ya mwili, nafsi na roho n.k. - ni kama uonekane utamaduni wote kwa kifupi. Kueleza mwili na nafsi (au roho) zimo hali ya ugonjwa, pengine ni kazi ngumu kwa mgonjwa, wasaidizi wake na mganga au tabib au daktari katika kila jamii. Kadhalika, hisia za kiwiliwili, mabadiliko mwilini pamoja na tabia katika ugonjwa na maana za lugha ni mambo tofauti, lakini yahusiana.

Taratibu zote za kuganga yategemea matumizi ya dalili na dhana za lugha; miongoni mwao njia za kufungamanisha mambo ya maana kama tashbihi. Mara moja fundi maarufu wa elimu ya binafsi aliita roho/nafsi ya mtu 'nchi isoyojulikana' (*terra incognita*), akatumia tashbihi ambayo inahusika vizuri na safari katika mwili wa mgonjwa. Lakini hapa, mganga ndiye ajua

kutazama mandhari ya ile nchi. Jan Knappert aliita Kiswahili 'chombo cha kufaa kutunga mashairi. Tukifahamu simulizi ya ugonjwa kama hiyo, tuiite lugha ya Kiswahili pia kiwe chombo cha kufaa kutambua ugonjwa.

Marejeo

- Parkin, David 1991. "Simultaneity and sequencing in the oracular speech of Kenyan diviners." katika *African divination systems*, mhariri P. Peek, uk. 173-189. Bloomington: Indiana University Press.
- Good, Byron J. 1994. *Medicine, rationality, and experience. An anthropological perspective* (Lewis Henry Morgan Lecture Series). Cambridge: Cambridge University Press
- Johnson, Frederick 1975. *A standard Swahili-English dictionary. Founded on Madan's Swahili-English dictionary*. Nairobi: Oxford University Press.
- Sheikh, Sauda & Ekkehard Wolff 1981. 'Towards a semantic analysis of the verb *kula* in KiSwahili', katika *Festschrift zum 60. Geburtstag von P. Anton Vorbichler I. Teil*, mhariri I. Hoffmann, uk. 133-153. (Beiträge zur Afrikanistik Band 11). Wien: Afro-Pub.

